

- Poul Enemark: »'at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes'. Baggrunden for grænsetolden langs Kongeåen«, *Zise*, 20, 1997, s. 95-114.
4. Dette ses f.eks. i rentemesterregnskab 1556 s. 32, hvor Assenstolden afregnes den 2. juni 1556 for en periode fra 29. juni 1553 – 29. juni 1555. Der har altså ikke været afregnet i en treårig periode, jf. *Kancelliets Brevbøger*, 1557 20/2 s. 72 med ordre til tolderne i Assens, Kolding og Rødby om at aflægge regnskab årligt til pinsedag. Se Merete Dahlerup: »Regnskabsår«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIV, 1969, sp. 6-7; Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk øksehhandel*, 1971, I, s. 78-84.
 5. Gottorpregnskabet 1551, se foran note 3.
 6. Ribeborgere blev fritaget for 2 sk.-tolden i 1529 (se Enemark 1971, I, s. 129-136), hvilket også fremgår af Riberegnskab 1540 indlagt i Riberhus lensregnskaber 1537/38, 1540 (Rigsarkivet, Registratur 108A pk. 28, tidligere pk. 53).
 7. *Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546*. Memo 1984-12, Økonomisk Institut, Århus 1985, s. 25.
 8. Jf. også Astrid Friis' sammentælling af 1546 (»Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid«, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, 1942, s. 124 med note 3). I Gottorpregnskab 1546 (se foran note 3) kan 8.800 Ribeokser sikkert lokaliseres, hvortil kommer 900-1.000 okser fortoldet af andre vestjyder, altså mindst 7-800 færre end i 1551.
 9. *Kancelliets Brevbøger*, 1551 22/3 s. 23, 16/4 s. 33.
 10. *Kancelliets Brevbøger*, 1552 19-20/2 s. 121f, 21-24/3 s. 138, 1-4/5 s. 152.
 11. *Kancelliets Brevbøger*, 1552 14/8-7/9 s. 179f, jf. Jørgen Pedersens kvittering for urter og speceri købt i Antwerpen (s. 181).
 12. *Kancelliets Brevbøger*, 1553 3/3 s. 225, 25/7 s. 242, 29/9 s. 259, 6/11 s. 269f.
 13. Astrid Friis i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 11, 1982, s. 218f.
 14. Gottorpregnskab 1554 og identifikation af Ribeokser, se foran note 3.
 15. *Kancelliets Brevbøger*, 1554 12/3 s. 303, 3/4 s. 306, 22/5 s. 316.
 16. *Kancelliets Brevbøger*, 1555 2/1 s. 356, 1556 14/2 s. 8, 1557 28/2, 18/3 s. 76-78, 16/11 s. 140. Astrid Friis har udgivet en skematisk opstilling af Eskild Oxes rentemesterregnskab 1556 som bilag til artiklen i *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 123-140.
 17. Astrid Friis i *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 102-110.
 18. *Kancelliets Brevbøger*, 1558 11/3 s. 166f, 1559 1/3 s. 252, 18/3 s. 260, 23/12 s. 351, 1560 18/2 s. 364, 15/5 s. 402.
 19. *Danmarks Adels Aarbog*, 1921, s. 552; Kr. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarhundrede (1513-1596)*, 1879, s. 39-40, 43, 120. Med hensyn til ligstenen, se Chr. Axel Jensen: *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renæssancens Tid*, 1950, nr. 613.

Helstaten og kornmonopolet 1735-1788

Af Søren Bitsch Christensen

John Herstad: *I helstatens greb. Kornmonopolet 1735-88*. (Tano Aschehoug, 2000). 440 s., 398 n.kr.

Fra 1735 til 1788 var det kun Danmark og hertugdømmerne, der måtte sælge korn til de sydligste dele af Norge – det

såkaldte søndenfjeldske Norge. Det er klart, at dette kornmonopol gav næring til den voksende norske utilfredshed med den oldenborgske statsdannelse, og det var lige så uundgåeligt, at monopolet efter 1814 på det nærmeste blev mytologiseret og blev til et af de vigtigste

symboler på dansk undertrykkelse af Norge. Det er derfor tankevækkende, at ingen norsk historiker før nu har haft mod eller lyst til at undersøge monopollet, som med Herstads ord »har bidratt mest til å bringe helstatspolitikken i vanny blant norske historikere og som likeledes har mobilisert danske forskere til forsvar for denne politikken« (s. 16). Det er også et vidnesbyrd om den historiske arvs forskellighed i Danmark og Norge, at ingen dansk historiker i moderne tid har følt sig kaldet til at tage monopollet under behandling ud fra en skyldssynsvinkel, mens Herstad igen og igen giver sine vurderinger over, om politikken var god eller dårlig, rimelig eller urimelig, hensigtsmæssig for hele samfundet eller blot for enkelte samfundsgrupper.

Rigsarkivar John Herstads bog er et veldokumenteret, gennemarbejdet og eftertænksomt forsøg på at mane myterne i jorden. Den er lige dele administrations-, helstats- og forsyningshistorie. Den er derimod ikke økonomisk historie i traditionel forstand. Markedets kræfter er henlagt til et tæt mørke. Disse valg har nogle analytiske konsekvenser, som Herstad måske ikke gør sig helt klart. Det er overraskende, at helstatsvinklen ikke fører Herstad længere ind på dansk grund. Som helhed anvender Herstad Helstaten som analytisk begreb til at forstå den oldenborgske stats integrationspolitik efter 1721, hvor det gjaldt om at indpasse Slesvig og Holsten i den eksisterende dansk-norske ramme. Norge stod ikke forrest i denne politik, blev heller ikke forfordelt, men fik sin nøje afmålte plads. Ved hjælp af helstatsbegrebet tager Herstad tyren ved hornene og gennemfører et angreb på de stærke, særlig norske, traditioner. Men han kommer også op at ride på tyren. Herstad kommer nemlig flere steder til at overtage traditionens optik og ser for snævert på norske forhold og forsømmer følgerne

i Danmark af et så stærkt reguleret kornmarked. Det kunne jo være lige meget, hvis ikke det var fordi, de erhvervsøkonomiske og de danske erfaringer efter denne anmelders opfattelse spillede en meget større rolle for monopollets forvaltning og afvikling og senere for udformningen af en ny kornhandelsplan i 1788, end Herstad i realiteten går ind på.

Herstads revision af den gamle »udbytteteori« hviler på tre antagelser: For det første, at monopollets indførelse i 1735 ikke var et markant brud med praksis og derfor ikke gjorde den store forskel. For det andet, at monopollet ikke var prisdrivende og markedsforvridende. For det tredje, at det ikke var monopollet, der fremkaldte de tilbagevendende hungerår med overdødelighed. Det sidste punkt vil jeg overlade til andre at vurdere og indskrænke mig til at nævne, at dokumentationen er overvældende og gennemført.

Den første antagelse kommer sikkert i hus. Kapitel 1 giver en oversigt over den glidning mod en beskyttelse af det norske marked til gunst for dansk landbrug, der fandt sted fra 1650'erne i erkendelse af, at Danmark var ved at miste de traditionelle nordvesteuropæiske afsætningsmarkeder. Det store omslag kom med nærmest prohibitive toldsætter i 1669/72. Herstads analyse viser, at Danmark sad forbløffende tungt på forsyningen af Sydnorge og højest slap 10% udenlandsk korn ind. Tung er også læsningen. Herstads problem er, at der ingen vej er uden om en indgående kritisk behandling af det fragmentariske toldmateriale. Herstad leverer varen med skarpsindige analyser. Anmelderens utaknemmelige dom er blot, at det ikke er særlig munter læsning. Men pointerne er vigtige: udførslen af dansk korn til Norge voksede støt fra midten af 1600-tallet. Konsekvenserne for Norge blev tilsyneladende, at trælasthandelen, især med England, blev usikker.

Med hensyn til udlandet var den største bekymring op til monopolets indførelse i 1735 ikke importen af fremmed korn i almindelighed – for denne import var ikke stor – men importen af malt til det nordenfjeldske Norge: Bergen og Trondheim, især fra de britiske øer. Herfra kom der nu ikke mere end godt og vel 10.000 tdr. til det nordenfjeldske.

Da monopolet blev ophævet i 1788, skete det på foranledning af en ekstraordinær finanskommission, der baserede sin afgørelse på et stort, tilvejebragt historisk talmateriale. Kommissionen skønmaledede tiden før monopolet. Men Herstad viser, at dens tal for 1730-35 giver et misvisende billede af forsynings-situationen i alle dele af riget (s. 92ff). Herstad dokumenterer, at kornet fra hertugdømmerne på forskellige måder er posteret forkert og blandt andet opført som fremmed korn i importen til Danmark, skønt det ikke var det. Alt i alt har kommissionen undervurderet kongerigets udførsel med ca. 100.000 tdr. og glemt hertugdømmernes betydelige eksport. Det er i sig selv en vigtig konklusion, at kornmonopolet ikke blev indført på grundlag af en mangelsituation, men at riget i normale år faktisk var i stand til at forsyne sig selv. Herstad lægger derpå op til, at resultatet skal føre til revision af det, der ofte benævnes konjunkturtesen om, at drivkræfterne bag den store prisstigning i anden halvdel af 1700-tallet var en større eksport (også nævnt s. 197). Det var i højere grad et spørgsmål om, at udbuddet ikke kunne følge med efterspørgslen, mener Herstad. Det er straks mere tvivlsomt, om denne antagelse er korrekt. Nu er det jo ikke mere end 100.000 tdr., vi jonglerer med her, og det betyder højst et par procent af den samlede produktion. Selvfølgelig noget mere for eksporten.

Men hvorfor så overhovedet indføre monopolet? På trods af et stort kildema-

teriale, der indbefatter de velkendte stiftsrelationer fra 1735 og akter fra det nye Kommercekollegium, er det ikke muligt at komme på tæt hold af motivet. Den generelle baggrund var 1730'ernes velkendte landbrugskrise. En stigende konkurrence fra hertugdømmerne gjorde sig gældende både i Danmark og Norge – i hvert fald i hovederne på de danske godsejere – mens konkurrencen fra englænderne oppe i det nordenfjeldske var ganske reel. Nogle gode høstår gjorde afsætningsvanskelighederne synlige på grund af et almindeligt, vesteuropæisk prisfald.

Det er ikke noget nyt. Det nye i analysen er den frygt, Herstad tillægger samtidens godsejere for konkurrencen fra de nyerhvervede slesvigske dele, der i 1720'erne fik næsten toldfri adgang til det danske kornmarked. Hvis de så bare havde været bange for det norske marked, kunne man forstå det. For i Danmark blev der ikke solgt særlig meget slesvigske korn: 25.000 tdr. om året og stort set kun i København. Herstad argumenterer for, at det var placeringen af Slesvig inden for helstatssystemet, der voldte de største problemer, ikke Norge (s. 122f og 128). På et politisk plan er det mere rigtigt end på et økonomisk. Men det var netop de økonomiske kendsgerninger, de danske godsejere og 1735-stiftsrelationerne forholdt sig til. Og de gjorde det på en måde, så de rev hinanden – og til en vis grad også Herstad – med i en overdreven retorik.

Den anden grundlæggende antagelse er mere problematisk. Herstad gennemfører en konsekvent prisanalyse for at se, om monopolet skabte kunstigt høje priser. Resultatet er nedslående – eller opløftende, om man vil. Prisstigningen var nemlig højere uden for monopolområdet – i det nordenfjeldske – end indenfor. Og mindst var den i det søndenfjeldske Norge! Derfor afviser han monopolet som prisdrivende faktor. Det er et vigtigt re-

sultat, men det burde have været suppleret med en anden vinkel. Næmlig en undersøgelse af monopolets virkninger på helt kort sigt. Bogens manglende erhvervsøkonomiske betragtninger fører den her forbi målet. Der er ingen tilbundsående overvejelser over, hvad monopoler og stærke reguleringer i almindelighed gør ved et marked. Moderne institutionel økonomi og almindelig mikroøkonomisk teori ville hurtigt have udpeget de skadelige virkninger af det dansk-norske kornmarkeds ufuldstændigheder, hvor den såkaldte feedbackmekanisme var sat ud af kraft, hvor prisdannelsen var hæmmet og kunstig, og hvor udvalgte grupper som danske købmænd og skippere dominerede markedet. I de fleste forsyningsteorier i dag tillægges for eksempel lagring og magasiner en stor rolle som prisudjævner. Men Herstad behandler ikke disse temaer. Han dokumenterer, at riget i normale år var selvforsynende. Det ville være kommet bag på en stor del af datidens aktører, men ikke alle. Derimod forholder Herstad sig ikke direkte til en anden af de klager, som hørtes igen og igen, nemlig at problemet var de akutte nødsituationer, hvor priserne og manglen tog himmelflugt. Mens man afventede, at København skulle tage sig sammen til at dispensere fra monopolet, gik tiden, og det gjorde ondt værre, at monopolet hæmmede købmændenes erfaring med internationale markeder og forhindrede dem i at spekulationslagre. Tværtimod er det Herstads samlede vurdering, at »den praktiske gennemføringen av importforbudet skjedde med nennsom hånd gjennom det meste av perioden« (s. 350). Undtagelserne var forvaltningen af nødårene 1740-43 og monopolets genindførelse i 1774, da hensynet til danske godsejerinteresser tog overhånd under Høegh-Guldbergstyret. Havde Herstad ofret større opmærksomhed på de institutionelle modtræk, der skulle til

for at rette op på markedets ufuldkommenhed, ville han næppe have afgivet så positiv en vurdering. De voksende problemer med Københavns forsyninger indgår ikke i hans argumentation, og de delvist økologisk betingede kriser i Danmark 1762-63, 1770-72 og spredt i 1780'erne optager ikke megen plads. Det centrale forsyningsværktøj, kornskatten, som kun blev opkrævet i Danmark, analyseres ikke, og det er – ud fra denne bog – ikke til at sige, hvilke grupper der vandt, og hvilke der tabte, i den store omfordeling af korn, der fandt sted inden for kornskattens rammer. Mest overraskende er det, at bogen bruger så lidt plads på de magasinordninger, der efterhånden opstod i Norge fra begyndelsen af 1760'erne. Det giver slagside i bedømmelsen af Høegh-Guldbergstyret. For vel nævner Herstad flere gange, at da man i 1774 efter en pause genindførte monopolet, sukrede man det ind med statslige kornmagasiner i Norge. Men det fremgår ingen steder, at magasinplanerne var yderst ambitiøse og omfattede lagre i Norge på over 80.000 tdr. og et lager i København på 30.000 tdr. Bedømt på datidens præmisser kan den hårde vurdering af Høegh-Guldberg ikke opretholdes.

Det er i det hele taget vigtigt for Herstad at understrege, at monopolet var mindre skyldig i mangel og nød end hidtil antaget. Fra noget nær første side lægges der op til, at Finanskommisjonen i 1788 bevidst eller uforvarende ffilede med tallene, så kornmonopolet blev fremstillet i så dårligt et lys som muligt. Bogens talbehandling er som helhed overbevisende, men på dette punkt overser Herstad ét forhold, og det har alvorlige konsekvenser. Han fremfører, at kommissionen overdrev tallene for import til Danmark i årene op til monopolets afskaffelse ved at gentage fejlen med at rubricere hertugdømmernes korn som udenlandsk (s. 204). Det

er den eneste forklaring, der ellers skulle kunne være på, at Danmark i årligt gennemsnit 1775-84 indførte næsten 40.000 tdr. udenlandsk korn, selv om import kun var tilladt i nogle måneder 1782/83. Men sagen var, at staten og statslige agenter indførte ca. 150.000 tdr. til Danmark alene 1783 og 1786 (Rigsarkivet, Rkt. 2416.104, læg V). Forsyningssammenbruddet var reelt.

I analysen af processen frem til monopolets ophævelse i 1788 har Herstad sin – for milde – bedømmelse af dets »skadevirkninger« med i bagagen. Han præsenterer en grundig gennemgang af den politiske proces, der var præget af mangfoldige motiver. Det tidsmæssige sammenfald med andre, velkendte reformer af landbrug og handel er jo iøjnefaldende, og Herstad tilslutter sig flere gange den traditionelle danske opfattelse af, at overgangen til en frihandelslignende ordning var en del af tidens almindelige økonomiske modernisering (f.eks. s. 340f). Blandt andet henviser han til, at den gamle ordning var belastende for statskassen, hvorved han i øvrigt erkender forsyningssammenbruddets omfang. I den store sammenhæng var det norske Lofthusoprør kun en udløsende omstændighed. Herstad kunne have skærpet denne pointe, hvis han i højere grad havde holdt fast i sit helstatsperspektiv og præsenteret, hvad den nye ordning sagde om Danmark. For vel taler finanskommissionen om forholdene i Norge, men dens opmærksomhed er i lige så høj grad rettet mod det danske landbrug og de danske handlende, der nu skal tilgodeses med en overgribende, statslig magasinordning.

Når det kommer til stykket, er al tale om kornmonopolets danske og norske side jo en anakronisme, og det er netop derfor, at den hidtidige norske forskning i emnet har været så forstemmende. Monopolet havde i højere grad sociale og erhvervsmæssige rationaler. Det er en af

denne bogs største fortjenester, at den anlægger et helstatsperspektiv på et så kontroversielt emne. Men bogen giver også vidnesbyrd om, hvor svært det er at forkaste sine nationale vinkler. I sin redegørelse for den administrative slingrekurs i foråret 1762, hvor ordrer og kontraordrer om monopolets midlertidige ophævelse bølgede gennem regeringskontorerne (s. 172ff), giver Herstad som forklaring, at administrationen lå under for gustne overvejelser og kompetencestridigheder. Derved overser han, at riget var på vej i krig med Rusland i Holsten. Norges korntilførsel dette forår var altså ikke kun afhængig af magtkampe, men præget af simpel panik. Det er heller ikke fuldt korrekt, at debatten om kornmonopolet forstummede i 1774 (s. 188). Den blev blot ført videre på dansk grund, hvor monopolet f.eks. var genstand for heftige diskussioner i de indberetninger om kornavlens forbedring fra 1778, som Jens Holmgaard udgav i 1962.

Bogen afsluttes med et stort bilagsmateriale, primært bestående af et kritisk revideret toldmateriale samt demografiske oplysninger og priser fra nødsårene i Norge.

Denne bog har været savnet i dansk-norsk forskning i mange år. Savnet har ikke været lettere at leve med, når alle og enhver vidste, at bogen har ligget næsten færdig på Herstads rigsarkivarskrivebord i mange år. Heldigvis har forfatteren været villig til at stille sine resultater til rådighed for forskere i mellemtiden. Men det er først nu, vi får fremlagt deres præmisser. Udgivelsen er en del af den dansk-norske arkivaftale, og det skal der lyde en tak for. Den lægger sig i kølvandet på de seneste års helstatsforskning, den er grundig og velskrevet, men uanset hvor ihærdigt forfatteren har forsøgt at se på kornmonopolet som en neutral borger i det oldenborgske rige, er hans synsvinkel stadig umiskendelig norsk.